

ВЛАДАРСКЕ ИНСИГНИЈЕ КНЕГИЊЕ МИЛИЦЕ

Приликом разматрања слика владара и чланова њихових породица насталих у доба након пропасти царства Немањића 1371. намећу се бројна питања.¹ Многи ранији истраживачи запазили су да се на портретима суверена који су владали после гашења династије Немањића примећују одлике одеће и инсигнија необичне у односу на оне из претходног времена.² То је, како је Драган Војводић језгровито сумирао, епоха „у којој се на портретима срећу неуобичајене појаве и нелогичности када су инсигније у питању“.³

Портрети кнегиње Милице који су се очували до наших дана нису бројни. У цркви Ваведења у Велућу, властeosкој задужбини живописаној вероватно између 1373. и 1375, у јужном делу западног зида наоса налазе се фигуре владара и његове супруге за које се претпоставља да представљају кнеза Лазара и кнегињу Милицу (сл. 1), док су у северном насликани ктиторка и ктитор.⁴ У храму Вазнесења у Раваници, гробној цркви кнеза Лазара чије је украшавање завршено око 1385, на западном зиду наоса, између главних и северних врата, приказани су кнез Лазар и кнегиња Милица и између њих мали синови Стефан и Вук (сл. 2, 3).⁵ У цркви

---

¹ Овај рад настао је у оквиру истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177036).

² С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996. (1. изд. Скопље 1934) 85, 86; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, у: *О кнезу Лазару*. Научни скуп у Крушевцу 1971, изд. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 67; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, Зборник за ликовне уметности Матице српске (ЗЛУМС) 26, Нови Сад 1990, 23.

³ Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, у: *Манастир Ресава. Историја и уметност, Дани српскога духовног преображења II*, изд. М. Пантић, В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995, 82.

⁴ До таквог мишљења дошла је Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 70-71, 72-73, што је прихваћено у каснијој литератури.

⁵ О раваничким портретима постоји обимна литература. Ради уштеде простора, у овом раду наводимо само новије студије, у којима су поменута старија истраживања, Д. Тодоровић, *Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници*, Зограф 14, Београд 1983, 68-72; Б. Цветковић, *Нови прилози проучавању ктиторске композиције у*

сл. 1. Велуће, портрети владарке и владара, вероватно кнегиње Милице и кнеза Лазара, фото Т. Стародубцев

Fig. 1. Veluč, Portraits of a ruler and his wife, probably Prince Lazar and Princess Milica, photo by T. Starodubcev

сл. 2. Раваница, портретска целина, фото Т. Стародубцев

Fig. 2. Ravanica, Portrait composition, photo by T. Starodubcev

Успења у Љубостињи, задужбини кнегиње Милице, на слоју живописа израђеном између 1406. и 1408, на западном зиду припрате насликани су јужно од портала деспот Стефан и Вук Лазаревић и северно кнез Лазар и кнегиња Милица (сл. 4).⁶

У науци је, чини се с правом, прихваћена претпоставка да је у Велућу представљена кнегиња Милица у првим годинама независне владавине њеног супруга (сл. 1). Иако то размишљање не доводимо у сумњу, приликом истраживања кнегињиних инсигнија, како би се избегли разматрање и доношење закључака на основу претпоставки, предност дајемо њеним неоспорним портретима, оним из Раванице и Љубостиње, те ће у овом раду њима бити поклоњена пажња као основним изворима првога реда.

Портретска целина у Раваници веома је избледела услед дејства влаге (сл. 2). Она је била тешко позлеђена и у време када су ранији

Раваница, Саопштења XXVI, Београд 1994, 37-51; М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд 1999, 51, 52-56.

⁶ С. Ђурић, *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 90-92, 101-104, Р I, црт. 25-31, Т. IV, V, сл. 104-106; Б. Цветковић, *О династичкој слици Лазаревића у манастиру Љубостињи*, Саопштења XXVII-XXVIII (1995/96) 67-78. За датовање настанка другог слоја живописа у Љубостињи, којем овај портрет припада, Б. Тодић, *Време подизања и живописања Љубостиње*, Саопштења XXXIX (2007) 101-115.

сл. 3. Раваница, портретска целина, снимак из 1964, фото Републички завод за заштиту споменика културе

Fig. 3. Ravanica, Portrait composition, photo taken in 1964, Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia

сл. 4. Љубостиња, портрети кнеза Лазара и кнегиње Милице, фото Т. Стародубцев

Fig. 4. Ljubostinja, Portraits of Prince Lazar and Princess Milica, photo by T. Starodubcev

истраживачи забележили њен изглед, не само у својим бележницама, већ и на снимцима. Захваљујући тада насталим фотографијама могуће је, ипак, донекле разазнати поједине детаље од којих данас више нема трагова (сл. 3). Кнегиња стоји на северном крају портретске целине.⁷ Лик јој је веома оштећен. Назире се да има овално лице, смеђе очи, лучне обрве, врло узан и благо повијен нос и мале усне. Одевена је у сакос боје окера са црвеним двоглавим орловима у коластим аздијама, са бисерјем и драгуљима украшеним перибрахсионима, наруквицама, порубом, манијаком и лоросом пребаченим преко десне руке. На глави има шарени вео и крупне обоце са бисерима и отворену круну што се шири у горњем делу о коју је закачен бели вео. У левој руци носи палицу чији је горњи део данас ишчирио,⁸ а десном придржава источни део обличја храма које приноси заједно с мужем.

⁷ Од натписа, забележеног изнад њене главе, назире се, између двеју унапред урезаних линија, незнатни трагови на основу којих није могуће ништа рашчитати. У литератури се наводе читања, *милица благочѣстива и прѣвѣсока гпжа кнегинѣ* (Д. Тодоровић, *Првобитни изглед*, сл. 7, цртеж), *милица бл(а)гочѣстива и прѣвѣсока г(ос)п(о)жа кнегинѣ* (М. Беловић, *Раваница*, 51), а натпис се представља као дворедни.

⁸ Неретко се помиње да она носи крстолико жезло (за литературу о том питању, уп. нап. 19 у овом раду). Међутим, нема видљивих трагова који би упућивали на постојање пречке (уп. запажања Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 66). На старијим фотографијама, двома из фонда Народног музеја чије време настанка није могуће поуздано утврдити, једној из документације Института за историју уметности

Портрети у Љубостињи дочекали су ове дане у бољем стању (сл. 4). И ту кнегиња стоји на северном крају, супругу слева. Обележена је натписом који гласи: **въ х(рист)а в(о)га бл(а)говѣрна и бл(а)го-чѣстива и прѣвысокаа. госп(о)ж(д)а кнегыня милица**, и као и њени ближњи, има нимб. Разазнаје се да има овално лице, тамне лучне обрве и ситне усне, док су јој очи и нос потпуно уништени. Одевена је у црвени сакос са тамноцрвеним украсом од повезаних ромбова са уписаним флоралним мотивима који подсећају на кринове, са бисерјем и драгуљима украшеним перибрахioniма, наруквицама, ротама, порубом, манијаком и лоросом пребаченим преко леве руке. Преко њега носи зелени огртач са плавом поставом обрубљен златном траком и закачен на средини црвеним округлим запоном оперваженим бисерјем. На глави има бели вео са ситним тамним везом, обоце са драгуљима и бисерјем и отворену круну што се шири ка горњем делу и зупчасто завршава. Стоји на црвеном подножном јастуку, леву шаку држи у висини прса, а десном руком носи палицу са три границе.⁹

У литератури је исказана помисао да је кнегиња у Раваници, тиме што је приказана у одећи једнакој оној какву има кнез, посебно истакнута.¹⁰ Том приликом је изнето запажање да су владари обично носили сакосе са дијадимама, а владарке хаљине другачијег кроја и да, уколико би нека и имала лорос, он не би био пребачен преко руке.¹¹ Нешто доцније указано је и на то да је Милица у Љубостињи одевена у сакос са лоросом, те да је на такав начин представљена као некадашњи владар-регент.¹²

Кнегињина хаљина у Раваници заиста јесте истог кроја као кнежев сакос, сашивена од материјала са једнаким мотивима, двоглавим орловима у круговима, али је другачијих боја. Лазарева је пурпурна са белим украсима, а Миличина основне боје окера са црвеним детаљима. Сличан је случај са њиховим одорама у Љубостињи. Оне су једнаког нацрта, али су сашивене од различитих материјала. Кнез има тамноцрвени сакос са плавим врежама и црвени огртач са златним обрубима и зеленом поставом,

---

Филозофског факултета у Београду коју је снимио Војислав Ј. Ђурић 1962, пет из фонда Републичког завода за заштиту споменика културе из 1962. и 1964. и два из Легата Ружице и Душана Тасића на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду снимљених 1977. године, назире се обрис, по свему судећи, нешто ширег врха жезла, али се не разазнаје да ли је он био украшен бисерима.

⁹ Опис је начињен на основу теренских бележака и фотографија. Велики проблем приликом посматрања портрета у Љубостињи представља чињеница да је у неком тренутку неко оштрим тврдом предметом урезивао линије управо на жезлима и делимично на крунама приказаних личности. Читање натписа уз лик кнегиње Милице приложили су С. Ђурић, *Љубостиња*, 92 и црт. 26 на стр. 89; Б. Цветковић, *О династичкој слици*, 69 и сл. 2.

¹⁰ Б. Цветковић, *Нови прилози*, 41, позива се на, Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвестиуре владара*, ЗЛУМС 15 (1979) 161, која каже да су кнез и кнегиња насликани као владари који заједно носе модел своје задужбине. За помисао да су Лазар и Милица у Раваници насликани као суверени, *исто*, 161; Б. Цветковић, *Нови прилози*, 38.

¹¹ *исто*, 42.

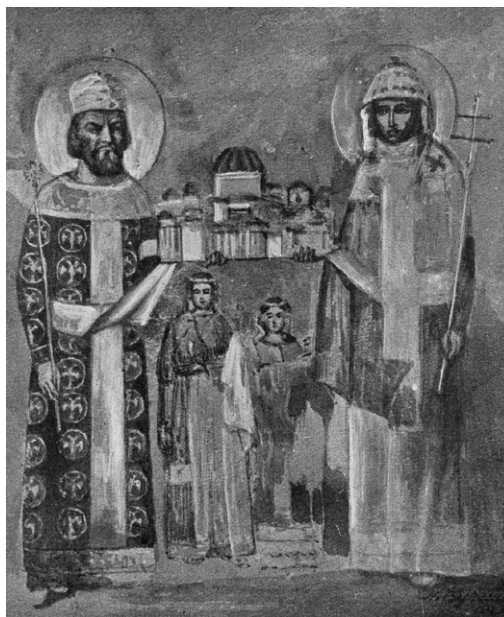
¹² *исти*, *О династичкој слици*, 69, 72.

закачен на прсима плавом копчом, а кнегиња црвену хаљину са ситним криновима уписаним у ромбоидну мрежу и зелени огртач са златним рубовима и плавом поставом, причвршћен на средини црвеним запоном.

Супруге пређашњих српских владара, који су од времена краља Уроша I (1243-1276,+1277) носили сакос, готово редовно су имале хаљинеса дугим, веома широко завршеним рукавима.¹³ Ипак, сачувало се неколико примера који сведоче о томе да су и оне могле да одевају одоре кројене као сакос. У припрати Богородичине цркве манастира Бистрице код данашњег села Вољавца, која је дуго била у рушевном стању, некада су се прилично јасно видела два портрета. На западном крају јужног зида разазнавала се,

нешто боље очувана, фигура краља Уроша I одевеног у пурпурни сакос са златним и бисерима и драгуљима украшеним манијаком, наруквицама, ротама и лоросом пребаченим преко леве руке. Поред њега, на западном зиду, јужно од врата, назирала се веома оштећена представа нешто ниже особе, сасвим уништеног лика, обучене у пурпурни дивитисион са једнако украшеним манијаком, наруквицама и лоросом пребаченим преко леве руке. Претпоставља се да је то био портрет краљице Јелене и да је живопис тог храма и његовог нартекса настао почетком владавине краља Уроша I, пре рођења првенца Драгутина.¹⁴ У припрати цркве Свете тројице у Сопоћанима, осликаној између 1272. и 1276, та краљица је приказана у хаљини са лоросом која је сашивена по истом кроју и од једнаког материјала као и сакос који има њен супруг и једина разлика састоји се у томе што њена одора има нашивене роте и што преко ње она носи огртач.¹⁵

сл. 5. Раваница, портретска целина, акварел П. Вучетић

Fig. 5. Ravanica, Portrait composition, watercolour by P. Vučetić

¹³ Уп. Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 167, 168, 169, који је, приликом разматрања изгледа одеће краљице Кателине, одевене у хаљину и огртач сличан фелону, указао на изглед одора супруга претходних српских владара XIII века.

¹⁴ Ј. Илић, *Црква Богородице у Бистрици – Вољавац*, ЗЛУМС 6 (1970) 210, 213-214, црт. 3, 4, сл. 4.

¹⁵ Уп. В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991, сл. 4, 5. За датовање живописа у Сопоћанима, Б. Тодић, *Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама у*

сл. 6. Раваница,
портретска
целина, цртеж Б.
Живковић

Fig. 6. Ravanica,
Portrait composi-
tion, drawing by B.
Živković

На прилично пострадаој портретској целини у Благовештенској цркви у Градцу, израђеној око 1276, разазнаје се да краљица Јелена, чија је фигура веома оштећена, има љубичастопурпурну хаљину са уским рукавима и у боји окера израђеним манијаком, наруквицама, ротама, доњим рубом и лоросом пребаченим преко десне руке и изнад плашт, једнаке боје као њена одора и обрубљен окерном траком. Разлика између одеће краља и краљице састоји се у томе што је његов саκος сашивен од тамнопурпурног материјала са мрежом повезаном бисерјем тако да твори обличје ромбова у које је уписан по један драгуљ окружен са четири бисера и што она опет има огртач.¹⁶ Наведени портрети показују да представе супруга суверена у хаљинама скројеним попут сакоса нису нужно ознака непосредног учешћа у власти, односно положаја регента тих жена.

Дешавало се и да супруге или кћери владара Немањића понесу и лорос пребачен преко руке. То потврђују, поред већ поменутих представа краљице Јелене, портрети краљице Симониде у Старом Нагоричину (1315-1317), кћери краља Милутина Царице у Лози Немањића у Грачаници (око 1320), ћерке краља Уроша Брњаче у Лози Немањића у припрати у Пећи

Сопоћанима, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 10-13. мај 2000, изд. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд-Крушевац 2002, 361-378.

¹⁶ Уп. Б. Тодић, *Сопоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве*, Зограф 31 (2006-2007) 69, 72-73, сл. 8; Д. Павловић, *Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца*, Београд 2010, 104-105, необјављени магистарски рад.

сл. 7. Раваница,
портретска
целина, цртеж Д.
Тодоровић

Fig. 7. Ravanica,
Portrait composi-
tion, drawing by D.
Todorović

(након 1331) и Душанове супруге Јелене, најпре као краљице на фасади цркве у Липљану (пре 1336/7), у јужном делу западног зида наоса и у Акатисту у Дечанима (око 1343) и у Љуботену (између 1343. и 1345) и потом као царице у припратама Дечана (1346) и Леснова (1349) и у Матеичу (између 1348. и 1352).¹⁷

¹⁷ Уп. С. Радојчић, *Портрети*, сл. 27, 29, 33, 34, 38, 42-44, 47; Б. Тодић, *Грчаница. Сликарство*, Београд-Приштина 1988, 107, 130, црт. XIX; Г. Бабић, *Богородичин Акатист*, у: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, изд. В. Ј. Бурић, Београд 1995 (=Сликарство Дечана) 157-158, сл. 13; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, у: *Сликарство Дечана*, 285-286, 287, сл. 8, 20; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 146, 160, црт. 31; С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, сл. 78; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 185-187, сл. 66, Т. XLI, XLII; Д. Војводић, *Стефан Душан и Јелена, српски владарски портрети над дверима липљанске цркве*, Политика бр. 35357, Београд, 14. април 2012. За датовања настанка живописа у Матеичу, Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, 262-267, уп. иста, *Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу*, Зограф 29 (2002-2003) 181-190, фресака доње зоне у Љуботену, М. Радужко, *Живопис pročеља и линете јужног улаза светог Николе у Љуботену*, Зограф 32 (2008) 109-112, портрета на фасади Липљана, Д. Војводић, *Стефан Душан и Јелена*. Поред тога, на сликама Јозе Немањића виде се и поједини погрсно представљени женски чланови светорodne лозе који имају манијак (Царица у Пећи, Брњача, Царица, Теодора и Јелена у Дечанима), али то не мора да значи да су носили и лорос, о чему сведоче сроднице Немањића приказане у тим композицијама у целој фигури које имају манијак, али не и лорос (на пример, Брњача у Грачаници), уп. С. Радојчић, *Портрети*, 39, 49, 58, сл. 29, 33, 34, Т.

сл. 8. Љубостиња,
портрети кнеза
Лазара и кнегиње
Милице, цртеж Б.
Плажинић

Fig. 8. Ljubostinja,
Portraits of Prince
Lazar and Princess
Milica, drawing by
B. Plažinić

Сви наведени примери показују да је кнегиња Милица, одевена у сакос и са лоросом пребаченим преко руке на два разматрана портрета и са огртачем у другом, представљена онако како су и раније у овој средини понекад приказиване супруге суверена.¹⁸

Портрет кнегиње Милице у Раваници веома је испран, а онај у Љубостињи прилично оштећен. Због тога су се истраживачи, приликом проучавања тих слика, често ослањали на нацрте и цртеже у које је укључена и реконструкција њиховог изгледа. На њима је кнегиња представљена како у руци носи крстолики скиптар, како у Раваници (сл. 5-7), тако и у Љубостињи (сл. 8-9).¹⁹

VII; Б. Тодић, *Грчаница*, 108, 173, црт. XIX; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића*, 294, 295, сл. 16.

¹⁸ Кнегиња на два наведена портрета носи, једнако као и њен супруг, отворену круну. Као што је познато, ранији српски владари који су носили сакос увек су имали затворене куполне стеме са препендулијама, а њихове супруге отворене круне, те, пошто су оне изгледом биле блиске оној коју носи кнегиња Милица, нећемо разматрати сродност облика кнегињине и кнежеве круне, јер управо његова, у односу на оне претходних владара, чини изузетак.

¹⁹ Најпре је веома слободну сликану интерпретацију изгледа раваничких портрета израдио Пашко Вучетић (уп. В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922, сл. 19; Д. Тодоровић, *Портрет кнеза Лазара у Раваници*, у: *Манастир Раваница. Споменница о шестој стогодишњици*, Београд 1981 (=Манастир Раваница) сл. 3). Цртеже раваничке ктиторске композиције урадили су Бранислав Живковић (уп. Б. Живковић, *Раваница. Распоред живописа, прилог*, у: *Манастир Раваница; исти, Раваница. Цртежи фресака*, Београд 1990, 37) и Драгомир Тодоровић (уп. Д. Тодоровић, *Портрет кнеза Лазара у Раваници*, сл. 2; исти, *Првобитни изглед*, сл. 7,

сл. 9. Љубостиња,
портрети кнеза
Лазара и кнегиње
Милице, цртеж Д.
Тодоровић

Fig. 9. Ljubostinja,
Portraits of Prince
Lazar and Princess
Milica, drawing by
D. Todorović

У литератури је, стога, најпре изнето мишљење да кнегиња у Раваници држи жезло једнако ономе које има кнез. Том приликом је указано на то да се никада није могло десити да владар и његова супруга понесу скиптре истоветног облика, а да су жене могле имати крстолико жезло само уколико су биле једини носиоци власти у држави, односно ако су вршиле дужност привременог суверена у доба малолетства својих синова. Из тог разлога је изнета помисао да је кнегиња Милица у Раваници приказана с инсигнијама владара, то јест регента, и да настанак ктиторске слике треба препознати у временима након 15. јуна 1389. године.²⁰ Изложена је и

идеална реконструкција израђена у боји и објављена у црно-белој техници). Цртеже портретске целине у Љубостињи урадили су, изгледа, Божидар Плажинић (уп. С. Ђурић, *Љубостиња*, Р I, забелешка о аутору цртежа фресака налази се на последњој страни) и Д. Тодоровић (уп. В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар*, црт. 8, 9; Д. Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, црт. 2, 3, где је забележено име аутора цртежа). Наведени цртежи касније су готово редовно објављивани у студијама посвећеним тим портретима. У литератури је неретко бележено да су све четири личности представљене на раваничкој слици приказане како носе крстолика жезла, уп. Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, Саопштења XV (1983) 45, 53, 54; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 30; Б. Цветковић, *Нови прилози*, 41. Крстолико жезло у Миличиној руци на раваничком и љубостињском портрету помиње исти, *О династичкој слици*, 69, 72.

²⁰ Исти, *Нови прилози*, 42, 45, уп. и исто, 43-45, где су наведени примери који би поткрепили то мишљење, у првом реду представе на аверсу златних солида из око 842. када је, у доба малолетства Михаила III, регентску дужност обављала његова мајка Теодора, и релефа на псеудосаркофагу свете Теодоре у Арти, у којима препознаје фигуре деспотице Ане Палеолог Кантакузин као регенткиње и њеног малолетног сина Томе, те га датује у време око 1296. године.

сл. 10. Раваница,
лик и трагови
жезла кнегиње
Милице, снимак
из 1962, фото В. Ј.
Ђурић

Fig. 10. Ravanica,
figure and traces of
Princess Milica's
scepter, photo taken
in 1962 by V. J.
Đurić

претпоставка да је портретска целина у Раваници израђена са намером да се представи стање у владарској породици после смрти кнеза Лазара, када је Милица преузела улогу регента, и да је на тој слици, језиком симбола, исказан и редослед наслеђивања упражњеног престола.²¹

На сличан је начин потом објашњаван и њен портрет у Љубостињи. Изнето је мишљење да он приказује кнегињу као владарку и да је таква представа у складу са Миличином улогом од 1389. до 1393, када је у име малолетних синова управљала земљама Лазаревића. Изложено је и разматрање о томе да је њен љубостињски портрет иконографски потпуно близак раваничком, те да је такође приказује као суверена, који је у суштини обављао дужност регента, али да је у припрати млађе цркве она представљена у ретроспективном, историјском контексту, као бивша владарка, на исти начин као што је кнез Лазар покрај ње приказан као некадашњи суверен, мада она, истини за вољу, за разлику од кнеза Лазара и деспота Стефана на тој портретској целини, не носи акакију.²²

Кнегиња на портретима у Раваници и Љубостињи, међутим, не држи крстолико жезло, него палицу.²³ У првом храму она је имала на

²¹ *исто*, 45, где су наведени и примери који би требало да поткрепе такво мишљење, уп. *исто*, 45-46.

²² *исти*, *О династичкој слици*, 72.

²³ Још је Гордана Бабић, приликом разматрања раваничке слике, забележила, „Није сасвим јасно какав је облик скиптра који носи кнегиња Милица, али, како никакви трагови попречног крака крста на њему нису видљиви, вероватније нам изгледа да је њен скиптар имао облик гране са бисерним зрнима (τὸ βᾶλλον), какав обично носе

врху проширење, чији се тачни обриси, због тешких оштећења, не могу разазнати (сл. 10).²⁴ У другом се јасно види палица са завршетком у облику три ситне гранчице (сл. 11).

На основу изложених запажања о изгледу одеће и инсигнија кнегиње Милице може се закључити да она има хаљине истог нацрта као и сакос њеног супруга, у Љубостињи и огртач попут оног који он носи, али да њене одоре нису сашивене од једнаких материјала као што су они од којих су скројене кнежеве. Она увек има, као и њен супруг, лорос и отворену круну, али се ознаке власти које њих двоје носе у рукама међусобно разликују. Кнез десницом држи крстолико жезло на портретима у оба храма, левицом носи обличје задужбине у Раваници, а акакију у Љубостињи, док кнегиња у обе цркве има палицу, али нема акакију.

Наведени примери слика на којима су супруге или кћери Немањића приказане у хаљинама скројеним попут владарског сакоса или са лоросом пребаченим преко руке упућују на то да портрети кнегиње Милица не представљају изузетак. Поред тога, њена палица, по свему судећи, једнака је уобичајеним жезлима са гранчицом на врху каква су редовно носили женски чланови некадашње владајуће породице. То показује да одећа и инсигније на портретима кнегиње Милице не представљају изузетак, већ да су сасвим у складу са традицијом приказивања супруга владара у српској средини.

сл. 11. Љубостиња, лик и жезло кнегиње Милице, фото Т. Стародубцев

Fig. 11. Ljubostinja, portrait and scepter of Princess Milica, photo by T. Starodubcev

владарке у XIV веку“ (Г. Бабић, *Владарске инсигније*, 66).

²⁴ Уп. нап. 8 и 23 у овом раду.

Tatjana Starodubcev
RULER'S INSIGNIA OF PRINCESS MILICA

When examining images of the rulers and members of their families from the time after the downfall of the Nemanjić empire in 1371 numerous questions arise. Many researchers have noticed that features of clothing and insignia unusual in comparison with those from the previous time can be perceived in the portraits of the sovereigns who ruled after the reign of the Nemanjić dynasty.

Portraits of Princess Milica preserved to this day are not numerous. Figures of the ruler and his wife in the Church of the Presentation of the Virgin in Veluče (between 1373 and 1375) are believed to represent Prince Lazar and Princess Milica (Fig. 1). Prince Lazar and Princess Milica, with their little sons, Stefan and Vuk, between them, are presented in the Ascension church in Ravanica (about 1385) (Figs. 2, 3). On the second layer of frescoes in the Church of Ascension in Ljubostinja (between 1406 and 1408), Prince Lazar and Princess Milica are presented (Fig. 4).

Although we don't reject the opinion that Princess Milica is presented in Veluče (Fig. 1), the examination of the Princess' insignia will be focused on her undisputed portraits in Ravanica and Ljubostinja. The fresco in Ravanica is poorly washed out (Fig. 2), but due to several old photographs, one can discern certain details which no longer exist (Fig. 3), whereas the portraits in Ljubostinja are in a somewhat better condition (Fig. 4). According to some authors, special emphasis is put on Milica in these portraits, because she is presented with clothes identical to the Prince's robes. Namely, being clad in sakkos with loros, she is presented as a regent. The Princess' dress in the Ravanica portrait is of the same cut as the Prince's sakkos. They are made of the materials with the identical motifs, but of different colours. It is similar regarding the robes of the spouses in Ljubostinja. They are of the same cut, but made of different fabrics.

Since the time of King Uroš I (1243-1276, +1277) Serbian rulers wore sakkoi, while their wives usually had dresses with long sleeves with very wide ends. However, several examples show that women too could wear attires that looked like ruler's sakkos (portraits of Queen Jelena - wife of King Uroš I - in the monastery churches in Bistrica, Sopoćani and Gradac). Furthermore, wives and daughters of the Nemanjić rulers sometimes had loros over their arms (the previously mentioned presentations of Queen Jelena, portraits of Queen Simonida in Staro Nagoričino, King Milutin's daughter Carica in the Nemanjić family tree in Gračanica, King Uroš's daughter Brnjača in the Nemanjić dynasty tree in the narthex in Peć, Dušan's wife Jelena as the Queen on the façade of the church in Lipljan, in the southern part of the west wall of the nave and in the Akathistos illustration in Dečani and in Ljuboten, and as the Empress in the narthexes of Dečani and Lesnovo, as well as in the church in Mateič). These examples show that Princess Milica, dressed in sakkos and with loros over her arm, is portrayed in the same way as the wives of earlier Serbian sovereigns.

Since the portraits in Ravanica and Ljubostinja are very damaged, researchers have often relied on drawings and sketches with reconstructions, where the Princess is represented holding a cruciform scepter, both in the Ravanica (Fig. 5-7) and Ljubostinja portraits (Fig. 8-9). However, the princess does not carry a cruciform scepter in these portraits. In the Ravanica portrait, she holds a baton with an enlarged top part, whose exact form cannot be discerned (Fig. 10), whereas she carries a baton with the upper end in the form of three little branches in the Ljubostinja portrait (Fig. 11).

The above-mentioned representations of the wives and daughters of the Nemanjić rulers in the dresses tailored like sakkos, or with loroi over their arms, show that the portraits of Princess Milica are not an exception. Moreover, her baton is identical to the usual scepters with twigs on top, which were often held by female members of the former ruling family. All this shows that garments and insignia in the portraits of Princess Milica are no exception. On the contrary, they are in accordance with the tradition of representation of the rulers' wives of in the Serbian milieu.

(translation by Margita Ivanović)